

СВЕТЛАНА МИЛАШИНОВИЋ

РАЗВОЈ МИТОЛОШКИХ МОТИВА У ПОЕТСКОЈ ЗБИРЦИ „ЛИРИКА ИТАКЕ” МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

САЖЕТАК: Завршетак Првог светског рата донео је српској књижевности сасвим нов поглед на свет. На снази добија слободан стих сав у дионизијском заносу сирових страсти. Писци се све више окрећу домаћој традицији и у њој траже нову инспирацију. У први план избијају мотиви давно заборављених предака и постају водећи поетски принцип. У раду се разматра развој митолошких мотива домаће и античке традиције у поетској збирци *Лирика Итаке* Милоша Црњанског. На тај начин указује се на важност обраде митолошких мотива за развој српске међуратне поезије и њених тековина.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Одисеј, Итака, античка поезија, гротеска, косовски мит, Гаврило Принцип, традиција, модерност.

Један од кључних проблема који се јавио у српској авангардној књижевности односио се на програмско залагање песника за тражење ослонаца у аутохтоној традицији. О овом проблему много се расправљало и писало у тадашњим књижевним круговима. На пример, у тексту „Послератна књижевност” Милош Црњански, питајући се шта је то донела књижевност његовог времена, запажа:

Један нови стих... нову прозу, сасвим нове интенције, различите од предратних. Што је најбоље: повратак своме, поуздање у себе (отуда и симпатије за наш романтизам)...¹

¹ *Милош Црњански*, II, прир. Горана Раичевић, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 59, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2011, 389–411.

Питање о односу страног и домаћег у култури први пут је постављено управо у доба романтизма. Да ли књижевност у свом развоју треба да се ослања на аутохтону традицију, а то је тада подразумевало ослањање на усмену књижевност и народни мит, или треба потражити ослонац у тековинама западноевропске књижевности?

Читав проблем добио је епилог у другој половини XIX века победом националне оријентације у култури. Наиме, како је закључила и Горана Раичевић у тексту „Лирика Итаке између бодлеризма и авангарде”², колективистичко начело, које је у српској књижевности као примарно начело препознатљиво по доминацији мотива жртве, од народне епике и средњовековних житија, своју постојаност и снагу наставља да утврђује и у превасходно индивидуалистичким епохама попут романтизма и модерне, па и међуратне књижевности. Овако дефинисаној обради домаће традиције приступа и Милош Црњански. У грађењу нове форме, која треба да има национално обележје, обраћа се истим изворима. Ову тврдњу Црњански истиче у једном од кључних есеја програмског карактера који носи назив „За слободан стих”:

Стварању тог новог стиха служи традиција народне песме. Она је достојан покушај баш као и александринац. Тон ритма, и то ритма мисли, дух обраде и израза из „Зидања Скадра”, или из „Почетка буне на дахије” може и треба да доживи једну обнову у нашој уметничкој версификацији.³

Оваква ситуација не треба да нас чуди, јер добро је позната чињеница да се Милош Црњански из рата враћа сам, огољен и празан. Лута тражећи топлину изгубљеног завичаја да би заборавио све што је видео и доживео. У грудима носи дубоку и тешку тугу која му полови груди, стога је и његов први песнички крик упућен потлаченом, пониженом и обешчашћеном народу из ког је и сам поникао. У јесен 1919. године излази циклус песама *Лирика Итаке*. Збирка садржи 56 песама распоређених у три циклуса: „Видовданске песме”, „Нове сенке” и „Стихови улица”. Циклуси су међусобно повезани прологом (прва песма циклуса „Видовданске песме”) и епилогом (последња песма циклуса „Стихови улица”), што имплицира јасну везу са античком драмом. Основни принцип певања је дионизијски – стих је слободан, из њега избијају уза-

² *Развојни џокови српске поезије*, Научни састанак слависта у Вукове дане, први том, 42/2, Међународни славистички центар, Београд 2013, 125–136.

³ Милош Црњански, *Лирика, Проза, Есеји*, Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1965, 405.

втели, страсни и борбени дамари песниковог унутрашњег порива. Такве су песме „Химна”, „Поздрав”, „Растанак”. Остале песме носе у себи последње заметке аполонијског калуца, јер упркос томе што су испеване слободним стихом, диче се и римом, златном круном класичне поезије. Већ овако летимичан поглед на структуру збирке коси се са ставовима критике друге половине XX века која је ову збирку означила као авангардну, сагледавајући, пре свега, њен побуњенички карактер, односно оријентацију ка рушењу традиције и старих вредности.

С друге стране, сам наслов збирке експлицитно нас доводи у везу са Одисејевим лутањима, његовим повратком кући и обрачуном са пијаним просцима. Рат је завршен и за песника и за митског јунака. Ране су још увек свеже, боле и пеку зарастајући тромо и споро. Повратак кући је далек и неопипљив сан. Лутајући, наши јунаци трагају за далеким просторима мира, спокоја и среће. На путу спознаје, Одисеј тражи у себи сећање на вољену Пенелопу, а Црњански на рањену земљу. Сећање полако прераста у песму, испрва елегичну и тиху, а потом у борбену и страсну. Како се ратници приближавају завичајном простору, интензитет осећања расте. Видимо, дакле, да Црњански, ако се у форми стиха чврсто залагао за приклањање домаћој традицији, у одабиру мотива показивао је интересовање и познавање и светске књижевности и традиције. По мом мишљењу, „Видовданске песме” носе у себи највећи део поменутог античког мита, те ће њима у овом раду бити посвећена посебна пажња. Црњански нас самим насловом циклуса смишљено наводи на погрешан траг. Безмало сваки читалац помислиће, у први мах, на Косовску битку која се одиграла митско далеке 1389. године. Ређи су они који ће се сетити Сарајевског атентата из 1914. године. Песник нас свесно обмањује да би створио простор у коме ће догађаје из сопственог живота истурити у први план. Реална слика света преузима водећу позицију у односу на митску. Далека историја предата је забраву, те су песме овог циклуса посвећене савременом јунаку Гаврилу Принципу.

Пажљивим читањем прве песме, која носи назив „Пролог”, лако уочавамо паралелизам између песника и његовог митског пандана Одисеја. Александар Петров у књизи *Поезија Црњанског и српско јесништво*⁴ сматра да су кључне речи песме *све* и *сви*. Прва реч упућује нас на Одисејева невероватна лутања по свету живих и мртвих, док друга недвосмислено упућује на смрт и погибије свих Одисејевих другова сапутника. У овом случају можемо закључ-

⁴ Александар Петров, *Поезија Црњанског и српско јесништво*, Нолит, Београд 1988.

чити да је индентификација песника са митским јунаком потпуна. Одступања од мита уочавамо у стиховима прве строфе:

На Итаки и ја бих да убијам,
ал кад се не сме
бар да запевам
мало нове песме.⁵

Црњански у песмама тражи замену за убијање и то је оно што српског песника раздваја од античког певача. Овај мотив Одисејевог лутања Црњански ће продубити и развити у роману *Сеоба*, који може да се чита и као легенда о племену које тражи обећану земљу. Управо овакву визију, чини ми се, имала је на уму и Вида Огњеновић приликом драматизације и режије *Друже књиџе Сеоба* за потребе извођења на сцени Српског народног позоришта пре неколико година. С друге стране, сам песник нешто другачије тумачи функцију античких мотива, како у „Прологу”, тако и у целој збирци, истакавши:

Тројанске и микенске алузије у тим стиховима биле су хотимичне. Песник сматра, и данас, *Одисеју* за највећу поему човечанства. А повратак из рата за најтужнији доживљај човека. Иако његове песме далеко заостају за тим монументалним творевинама у стиховима, тај осећај је био њихова главна садржина.⁶

Јасно је, према томе, да је код Црњанског у питању осећај прогонства и самоће проузрокован ратом, у првом реду, а тек потом идентификација са Одисејевом митском судбином. Оваква тврдња можда најбоље може да се илуструје управо песмом „Пролог”, јер одмах након кратког подсећања на антички мит, Црњански веома јасно износи свој програмски манифест: „Ја нисам певач проданих права, ни ласкало отмених крава... Нисам патриотска трибина. Нит марим за славу Поетика. Нећу да прескочим Крлежу, ни Турчина, нити да будем народна дика.”⁷ Према томе, мит о Одисејевом лутању за Црњанског је, у првом реду, средство којим описује осећај изгубљености читавог једног народа који лута стварним и митским просторима у потрази за изгубљеним завичајем, а с друге

⁵ Милош Црњански, I, прир. Миливој Ненин, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 58, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2010, 39.

⁶ Исто, коментар уз „Пролог”, 119.

⁷ Исто, 39.

стране платформа за пласирање сопственог песничког програма, који на књижевну сцену уводи једну нову генерацију песника, која ће о стварности, али и фикцији, певати на један потпуно нов начин – запеваће се из најдубљих понора душе. Поезија прераста у крик, слободан и незауостављив. Акцент је на митском, паганском и неистраженом. Кличе се варварству и примитивизму. Дамари узавреле екстазе постају водећа песничка конвенција, која ће врхунац достићи у поезији Растка Петровића и надреалиста.

Развитак мотива античке књижевности може се даље пратити кроз песме „Химна”, „Здравица”, „Наша елегија”, „Спомен Принципу” и „Дитирамб”. Већ сами наслови песама, како је приметио Миливој Ненин у предговору издању *Лирика Ийџаке и све друге ѿесме*⁸, указују да оне припадају високом стилу класичне књижевности. Међутим, већ након првог читања откривамо да смо у заблуди. Садржај песама је прост, те их према том критеријуму можемо сврстати у ниски стил античке поезије. У песми „Наша елегија”, Ода је упућена вешалима која су подигнута као симбол измученог народа, Здравлица је подигнута у част смрти, Елегија ништа не оплакује:

Ми више томе не верујемо,
нит ишта на свету поштујемо.
Ништа жељно не очекујемо,
ми ништа не оплакујемо.⁹

Јасно нам је да Црњански користи гротеску као отпор смиреном и разумном космичком реду и поретку, а она уједно симболише отуђење човека од света. И ту је песник најближи Бахтиновим тврдњама да је основна функција гротескног „оспоровање конвенционалне слике света”.¹⁰

У песми „Спомен Принципу” у првом плану су мотиви смрти, убиства и освете. Међутим, оно што ја сматрам далеко битнијим је коментар који је сам Црњански написао уз ову песму у коментарима објављеним четрдесет година након изласка *Лирике Ийџаке*, а којим је на неки начин демистификовао косовски мит, да би на његовим маргинама до небеских висина уздигао подвиг Гаврила Принципа, и те како битан за ток историје XX века:

⁸ Милош Црњански, *Лирика Ийџаке и све друге ѿесме*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 7–20.

⁹ Милош Црњански, I, 43.

¹⁰ Овим питањем, између осталог, исцрпије се бавио Младенко Саџак у тексту „Милош Црњански – гротеска, модерна и превредновање свијета”, *Посиујци књижевног сиварања*, Филолошки факултет, Бањалука 2016, 183–193.

Његов акт одобравала је само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма по нацрту Мештровића... Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа („Уз песму о 'Принципу'").¹¹

По мом мишљењу централна песма овог циклуса је „Химна”. Код Старих Грка химна је сматрана свечаном песмом која је величала славу богова и хероја. Црњански не пева о недодирљивим јунацима. Небо је упражњено, нема хероја нити господара. Постоји само крв, као симбол голе егзистенције:

Немамо ничег. Ни Бога ни господара.
Наш Бог је крв.¹²

У поменутих песмама Црњански је уобичајену патетику узвишеног заменио узвишеношћу оног што је традиционална реторика третирао као ниско и просто. Довео је у везу пробуђени дионизијски занос и пркос са аполонијском склоношћу за склад. Одисеј се после десетогодишњег лутања вратио вољеној жени, док се Црњански тек песмом „Ламент над Београдом” враћа у завичај, али сада више не да пева нове песме већ да пронађе тако жељени спокој, јер је рат за њега представљао апсурд који обесмишљаје читаво тадашње искушење историје, те то указује на још једну битну разлику између нашег песника и његовог митског пандана. С друге стране, чини се да је Црњански много ближи Његошу, о коме је у есеју „Размишљања о Његошу” између осталог забележио: „Излази из таме, прва свест. Велики као и Есхил, мења нас, изводи пред Оно што је непознато и невиђено, свемогуће и свуд присутно, несхватљиво и непролазно.”¹³ Читајући *Горски вијенац* Црњански је истакао Његошево свевидеће око, а није ли то исто и сам био у поезији *Лирике Ийшаке*.

Поетска збирка *Лирика Ийшаке*, с једне стране, показује продуктивност песникових релација ка књижевном наслеђу и традицији, како домаћој тако и страном, пре свега у подручју форме и садржаја, а с друге веома јасно указује на чињеницу да се херојски етос, карактеристичан за античку али и нашу епску књижевност, на велика врата вратио у српску поезију, с том разликом да родољубиво осећање не почива на евоцирању косовског мита и славе

¹¹ Милош Црњански, I, 144.

¹² Исто, 40.

¹³ М. Црњански, *Лирика, Проза, Есеји*, 369.

великог Душановог царства, већ на херојском чину Гаврила Принципа, као јунака савремене историје о чијем стварању је сведочио и сам Црњански. У питању је, дакле, својевољно опредељење за смрт, односно за жртву као једини етички исправан избор, како је то приметила и Горана Раичевић у већ помињаном тексту. Најрепрезентативнија песма која доказује тачност ове тврдње је „Моја Равница” из циклуса „Стихови улица”, тако да ћу цитирањем неколико стихова из ове песме и завршити ово излагање:

И док звезде гаси ветар липа
ја се смрти дивим.
Она ми се чини једина чиста
и поносна судбина мушка.¹⁴

Др Светлана Љ. Милашиновић
научни сарадник
Матица српска, Нови Сад
Одељење за књижевност и језик
Летопис Матице српске
smilasinovic@maticasrpska.org.rs

¹⁴ Милош Црњански, I, 69.